

Sağlıkta şiddetin tarihçesi*

Dr. Mahmut Tokaç

1963 yılında Ordu, Ünye'de doğdu. 1979'da Ünye Lisesinden, 1985'te İstanbul Üniversitesi (İ.Ü.) Cerrahpaşa Tıp Fakültesinden mezun oldu. 2000 yılında İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Bölümü'nde doktorasını tamamladı. 2002-2003 tarihleri arasında İstanbul 112 Ambulans Komuta Merkezi Başhekimliği, 2003-2009'da Sağlık Bakanlığı İlaç ve Eczacılık Genel Müdürlüğünde Genel Müdür Yardımcılığı ve Genel Müdürlüğü ile 2009-2013 arasında İstanbul Başakşehir Devlet Hastanesi Başhekimliği görevlerinde bulundu. Dr. Tokaç halen İstanbul Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı'nda ve Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulama Araştırma Merkezinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

"Hani Rabbin meleklerle: 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Melekler de: 'Bozgunculuk çıkartıp kan dökecek birisini mi yaratacaksın?' dediler. Allah da 'Şüphesiz ben sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim' dedi."
(Bakara 30)

Kutsal kitaplarda Kâbil ile başladığı bildirilen şiddetin, insanlığın varoluşundan beri olduğu malumumuz. Her ikisi de insanın fitratında olmakla birlikte, iyi yönün geliştirilmesi ve kötü yönün bastırılması yaradılışın gereğidir. İnsanoğlu iyi yönünü geliştirerek "âdâ-yı illiyyîn"e (yücelerden yüce mertebe) yükselebile istidadında olduğu gibi Kur'an'ın deyimleriyle "esfel-i sâfilîn"e (aşağıların en aşağısı) de düşmesi söz konusudur. Başka bir ifadeyle insan, meleklerden daha üstün olabildiği gibi hayvanlardan daha aşağı (yine Kur'an'ın tabiriyle "bel hum edall") olabilir. Çok tanrılı dinlerde tanrıların bizzat kendileri şiddetin kaynağıdır. Kur'an bunu çok veciz bir şekilde izah etmektedir. "Eğer göklerde ve yerlerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, yerin ve göğün intizamı bozulurdu." (Enbiya 22) Yani birbirleriyle kavga ederlerdi ki mitolojik hikâyeler tanrıların kavgaları üzerinedir genellikle.

Yunan mitolojisinde baş tanrı olan Zeus'un kendisi şiddetin sembolüdür. Bir kızmaya görsün, oturduğu Olimpos Dağı'ndan hemen yıldırımlarını göndermekten çekinmez. Apollon ise kızdığı zaman insanların üzerine salgın hastalıkları musallat eder. Apollon'un annesini yakarak öldürdüğü için yetiştirmek üzere teslim ettiği Kherion'dan tıbbi öğrenen oğlu Asklepios, ölüleri diriltecek kadar ustalaşınca Zeus ta-

rafından gönderilen bir yıldırım ile öldürülür (Tarihte öldürüldüğü bilinen ilk hekim diyebilir miyiz Asklepios'a? Bu yüzden Asklepios adına sağlık tapınakları "Asklepion"lar inşa edilmiştir. Günümüzde hastaları tarafından öldürülen hekimlerin adlarının hastanelere verilmesi acaba bu geleneğin bir yansıması mıdır?). Klasik Hinduizm'de de Şiva şiddetin sembolü, güçlü ve korkulan bir tanrıdır. Bazen de Yunan mitolojisindeki Apollon gibi okları ile ağrı ve hastalığa yol açan korkunç Vedik tanrısı Rudra haline gelebilmekteydi.

Tanrı/Yarı Tanrı Hekim Algısı

Sağlık, insanların vazgeçilmez olduğu göre hekimlik mesleğinin de insanoğlunun varlığından beri var olduğu kabul edilebilir. Ancak eski çağlardan beri tababetle meşgul olanlar "tanrı" ya da "yarı tanrı" gibi algılanmışlardır. Eski Yunan'da sağlık tanrısı olan Asklepios'un karşılığı olarak eski Mısır'da da İmhotep, Sümerlerde Marduk sağlık tanrısı olarak kabul edilir. Bu hekim-tanrıların örneklerine birçok kadim medeniyette rastlamaktayız. İşte eski devirlerdeki bu tanrı/yarı tanrı algısı dolayısıyla olsa gerek, hekimlerin başarısız olmaları kabul edilemediğinden başarısız olduğu düşünülen hekimlerin cezalandırılması söz konusuydu ki bunun tarihten pek çok örneği vardır. M.Ö. 2200 yılında yazılmış olan "Hammurabi Kanunları"nda (bilerek ya da bilme-

yerek yapmalarına veya kusurlu olup olmamalarına bakılmaksızın) hastaya müdahale ederken ölümüne ya da göz kaybına sebep olan cerrahların ellerinin kesileceği kayıtlıdır. Eski Hint kültüründe ise hekimin yetersizliği sonucu ölüm olursa hekimin parçalanarak öldürülmesi hükmü mevcuttur. (Cezası çok ağır olsa da Hammurabi Kanunları'nda-kinin tersine burada hiç olmazsa kusur şartı vardır ve kusurun tespiti de günümüzde olduğu gibi bilirkişiler tarafından belirlenmektedir.)

Eski Mısır'da, bilinen klasik tedaviler yerine bilinmeyen yeni bir tedavi yöntemi uygulandığı için hasta ölürse hekime ölüm cezası verilmekteydi. Roma'da da hastasının ölümüne neden olan hekim cezalandırılırdı (Kusur şartının aranıp aranmayacağı konusunda bir bilgimiz yok). Amerikan Kızılderililerinin kadim kültüründe ise bir doktor tıbben hatalıysa (yani mevcut yöntemleri kullanmıyorsa) saldırıya maruz kalabiliyordu (Sonuç başarılı olmasa da kullandığı yöntemlerinin kabul edilebilir seviyede olması gerekiyordu). Roma İmparatoru Diocletianus Dönemi'nde (284-305), Kliky'a'nın Aegae (bugünkü Yumurtalık/Ayas) şehrinde insanları Hristiyanlığa çekebilmek amacıyla hastaları ücretsiz tedavi eden ikiz kardeş hekimler Cosmas ve Damian, hükümdarın talimatıyla şehrin valisi Lysias tarafından korkunç işkencelerle öldürülmüşlerdi. Bir sonraki İmparator Galerius Maximianus'un

Fransız ressam Charles Le Brun'un (1619-1690) Büyük İskender'in Babil'e girişini anlattığı yağlı boya resmi

(305-311) en gözde doktoru olan (bugün giydiğimiz pantolonun da isim babası) Nikomedyalı Pantaleon (Pantaleimon) kendisini kıskanan hekimler tarafından Hristiyan olduğu ve fakir hastaları ücretsiz baktığı için gammazlanarak ölüme mahkûm ettirilmişti (Her iki olay dolayısıyla bu şahıslar, Hristiyan dünyasında azizleştirilmişlerdir). İslam kültüründe ise hekimin tıp ilminin kurallarına uygun davranışları sonucunda gelişebilecek herhangi bir zardan dolayı sorumlu tutulamayacağı hükmü mevcuttur. Ahmed Hüseyin Şerefüddin'in *el-Ahkâmü's-Şer'iyye li'l-A'mali't-Tıbbiye* adlı eserinde "*Cevâiz-i şer'i tazmine mânidir*" (Hukuka uygun olan fiillerin tazmini gerekmez) şeklinde belirtilmiştir. Bugünkü modern hukukta da benzeri hüküm vardır. Yargıtay'ın bir içtihadında; "*Tıbbın gereklerine, kurallarına uygun davranılmakla birlikte sonuç değişmemiş ise bundan doktor sorumlu tutulamaz.*" denilmektedir. (Yargıtay 13. Hukuk Dairesi E.2001/10959, K.202/487, T.21.1.2002)

Orta Çağ Hristiyanlığının Şiddeti

Bir zamanların putperest Roma'sında işkence gören Hristiyanlar, Roma'nın Hristiyanlaşmasından sonra Orta Çağ'da şiddetin ve bağnazlığın sembolü haline gelmişlerdir. Kilisenin baskıları dolayısıyla bilim adamları Hristiyan ülkeleri terk etmek durumunda kalmışlardır. Başta hekimler olmak üzere Atina, Roma ve Bizans'tan kovulan bilim adamları önce İskenderiye ve Edessa'ya (Urfa) sığınmışlarsa da kilisenin baskıları burada da kalmalarını imkânsız hale getirdiği için İran'daki

Cundişâpûr'a göç etmek zorunda kalmışlardır ("Şerden hayr doğar" vecizesi gerçekleşmiş ve Hz. Ömer Dönemi'nde İran fethedilince Cundişâpûr'daki bilimsel birikim sayesinde İslam dünyasında bilimde hızlı ilerlemeler olmuş, önemli Müslüman bilim adamları ve dünyaca meşhur hekimlerimiz buradan atılan tohumlarla gelişmiştir).

Krallara Hekim Olmanın Zorluğu

Saltanat sahiplerine hekimlik yapanların maruz kaldıkları şiddet daha ağır olmaktadır. Büyük İskender, çok içki içtiği için hastalanan en sevdiği arkadaşı ve generali Efestion'un (Hephaestion) tedavisi ve diyetini takip etmesi için görevlendirdiği hekimi Glaucias'ın yanında olmadığı bir sırada Efestion'un diyetini bozup aşırı yemek yiyerek soğuk şarap içmesi sonucu fenalaşması ve birkaç gün sonra da ölmesi üzerine kusurlu kabul ettiği hekimi çarmıha gerdirerek cezalandırmıştır. VI. yüzyılda Burgundia (Burgonya) Kralı Guntram, Fransa'yı kasıp kavuran vebaya yakalanan Kraliçe Austragild'in vasiyeti üzerine, ölümünden hemen sonra kendisini tedavi eden Nicholas ve Donatus isimli iki hekimi idam ettirmiştir. 1337'de Bohemya Kralı John, kataraktını iyileştiremeyen gezici göz doktorunu bir çuvalın içine koyup Oder nehrine attırmıştır.

Bizden de bazı örnekler verelim: İbn-i Sina, yaşadığı bölgeye hâkim olan Gazneli Mahmud'un emrine girmeyi reddettiği için öldürülme korkusuyla uzun yıllar kaçak olarak yaşamak zorunda kalmıştır. Osmanlılarda ise hekimbaşlar padişahların ölümüyle

Büyük İskender, çok içki içtiği için hastalanan en sevdiği arkadaşı ve generali Efestion'un (Hephaestion) tedavisi ve diyetini takip etmesi için görevlendirdiği hekimi Glaucias'ın yanında olmadığı bir sırada Efestion'un diyetini bozup aşırı yemek yiyerek soğuk şarap içmesi sonucu fenalaşması ve birkaç gün sonra da ölmesi üzerine kusurlu kabul ettiği hekimi çarmıha gerdirerek cezalandırmıştır.

yetersiz kaldıkları gerekçesiyle görevlerinden alınmaktadır (Padişahın tahttan çekilmesi durumunda ise hekimbaşı görevinde kalmaktadır). Dolaylı da olsa sultanların hekimlere kötü davranışlarına iki örnek daha verelim: Hekimbaşı Emir Çelebi'nin ölümü bir kıskançlık yüzünden olmuştur. Zeynel Abidin adında birisini yerine getirmek için uğraşan Silahtar Paşa, tütün ve uyuşturucuyu yasaklayan IV. Murad'a gammazlamış, sultanla satranç oynadıkları sırada Emir Çelebi'yi cebinde afyon hokkasıyla yakalatmıştır. IV. Murad'ın hiddetle sorduğu "Bu nedir?" sorusu karşısında "İslah olunmuş, zararı giderilmiş afyon hülâsasıdır." diye cevap verince "Eğer

zararı giderilmişse ye de göreyim.” demiş ve 10 dirhem afyonun tamamını yedirmiştir. Bu kadar yüksek dozda afyon midesine girince kalbi sıkışan Emir Çelebi huzurdan çekilmek istemişse de IV. Murad satranca devam etmesini emretmiş, “Sen hâzık hekimsin, onun zararını yok edersin.” diyerek üç oyunu tamamlamıştır. İyice afyonun etkisinin belirginleştiğini gören IV. Murad gitmesine izin verdiğinde, durumdan haberdar olup bazı ilaçlar hazırlamış olan yardımcılarının teklifini reddeden Emir Çelebi, ölümünü çabuklaştırmak için bir kâse buzlu şerbet içerek hayata gözlerini kapamıştır.

Klasik tıbbın son temsilcilerinden Şânizâde'nin ölümü de ilginçtir. Hattat, musikişinas ve ressam, Arapça, Farsça, Rumca, İtalyanca, Fransızca ve Latince bilen, yeni tıbbı da hakim olan, Hamse-i Şânizâde isimli yeni tıbbı dair beş kitaplık derleme eseri bulunan Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi, kıskançlık sonucu bir iftiraya uğrayarak Tire'ye sürgüne gönderilir. Bir süre sonra masumiyeti anlaşılabilir ancak affına dair fermanı getiren kişinin fermanı okurken “affınızda” anlamına gelen “itlâkınızda” kelimesini yanlışlıkla “idaminizda” anlamındaki “itlâfınızda” şeklinde okuması üzerine fenalaşarak vefat etmiştir. (Osmanlı döneminde kullanılan alfabe ile itlak ile itlaf kelimelelerinin yazılışında “k” [ق=Kaf] ile “f” [ف=F] arasında sadece bir nokta eksiktir. Görüleceği üzere itlakınızda [اطلاقك] ile itlafınızda [اتلافك] yazılış itibarıyla birbirine çok yakındır.)

Yakın Tarihimizden Sağlıkta Şiddet Örnekleri

Günümüzde sağlıkta şiddetin arttığından sıkça bahsedilmektedir. Acaba eskiden sağlık çalışanlarına şiddet çok mu azdı? Yaşı bizlere göre daha büyük olan doktor meslektaşlarımızın bazılarının anlattığı anılarından her dönemde sağlık çalışanlarına şiddetin olduğunu anlıyoruz. Birinci örneğim merhum amcam, emekli askerî hekim olan Dr. Turgut Tokaç'ın bir anısı. 70'li yıllarda Ağrı Askerî Hastanesinde yüzbaşı rütbesiyle başhekimlik yaparken muayenehanesi de olan bir dâhiliye uzmanı idi. Eski Türk filmlerinin bildik sahnelerinde olduğu gibi o zamanlarda doktorlar evlere de giderek hastaları muayene ve tedavi ederlerdi. Bir gün, bir hasta için çağrıldığı eve gittiğinde yaşlı hastanın

Azizleşen hekimlerden Cosmas ve Damian'ın işkenceyle öldürülüşü. Fra Angelico'nun, San Marco mihrabının duvarında yer alan resminden. Louvre, Paris

Azizleşen hekimlerden Cosmas ve Damian'ın öldürülüşü. Fra Angelico'nun San Marco'daki başka bir tablosu

vefat etmiş olduğunu aileye söylediğinde, vefat eden şahsın kızı babasının ölümünden sorumlu tutarak amcama baltayla saldırmış. Diğer yakınlarının koruması sonucu bir darbe almadan kurtulmuş. Diğer bir örneğim de Başakşehir Devlet Hastanesinde birlikte çalıştığım ve şimdilerde emekli olan genel cerrah Dr. Celal Celaloğlu ağabeyden. Yıllar önce Diyarbakır'da muayenehane hekimliği yaparken bir hasta için bir eve çağrılır. Gittiğinde yaşlı bayan hastanın vefat etmiş olduğunu bildirir. Vefat eden şahsın kızı bıçakla doktor abimizin üzerine yürürken söylediği söz tam ibretlidir: “Geçen yıl babamı öldürmüştün, şimdi de anamı öldürdün.” Evet, bu iki olay gibi birçok örnek verilebilir. İşin aslı halkımız (ya da en azından belli bir kesimi diyelim de kimseye haksızlık etmeyelim) doktorların her koşulda insanların ölmesini engelleyebilecek kudrette olduğuna inanıyor ki bu da (belki de

Bizler doktorlar olarak hastalarımızın ölmelerini engelleyebilecek kudrette değiliz. Ancak mevcut tıbbın imkânlarıyla elimizden gelenin en iyisini yaparız o kadar. Bir karikatürde resmedildiği gibi Azrail (A.S.) ile bilek güreşine tutuşmak gibi bir görevimiz de niyetimiz de yok. Biz haddimizi biliriz. Hastalarımız ve yakınları da bir bilse...

farkında bile olmadan) "tanrı" ya da hiç değilse "yarı tanrı" gibi algılandıkları iddiamızı desteklemektedir.

Kamuoyunda bilinen yakın tarihimizden sağlıkta şiddete dair başka örnekler de verebiliriz. 1988 yılında ülkemizin yetiştirdiği en önemli kalp cerrahlarından Doç. Dr. Edip Kürklü, açık kalp ameliyatı yaptığı ve uyuşturucu kullandığını gizlediği için anestezi komplikasyonu sonucu hayatını kaybeden gazinocu bir mafya babasının yakını tarafından öldürülmüştü. 2005 yılında ise ülkemizde ilk akciğer naklini gerçekleştiren göğüs cerrahlarından Prof. Dr. Göksel Kalaycı, akciğer nakli yaptığı ve ameliyat öncesinde "Ben ölürsem sen de ölürsün" diye tehdit eden bir kabadayının ameliyat sonrası ölmesi üzerine hastanın yakını tarafından kendi üniversitesinin bahçesinde öldürülmüştü. Tüm bu örneklerden görüldüğü gibi hastanın ölmesinden doktorların sorumlu tutulması eskiden beri gelen "doktorları tanrı ya da yarı tanrı gibi görme" alışkanlığının bir neticesidir. Bu durumu bir hekimin öldürülmesi üzerine o dönemki İstanbul Tabip Odası başkanı şu sözlerle ifade etmişti: "Hasta yakınları bizi tanrı yerine koyuyor. Biz tanrı değiliz."

Bu satırların yazarı da hem bir şiddet girişiminin tanığı hem bizzat şiddetin kurbanlarından biridir. Önce tanıklığımızla başlayalım. 1996 senesinde ortaklarından olduğumuz kliniğimizde bir cumartesi günü idareci arkadaşın odasında gidişatı görmek üzere oturuyorduk. Hemen çaprazımızdaki müracaat bankosunda bir gürültü koptu. Adamın biri; "Nerede o doktor, gösterin bana, öldüreceğim onu!" diye bağırıyordu. Hemen kalkıp adamın yanına gittik ve sakinleştirmek için müdür odasına aldık. İkrâm ettiğimiz çayı içip biraz sakinleşince sorduğumuzda aldığımız cevap ilginçti: "Karıma çocuğun zatürre olduğunu nasıl söyler?" Adama "Karınız çocuğunuzu doktorumuza muayeneye getirdi ve doktorumuz çocuğunun teşhisini karınıza söyledi, öyle mi?" diye sordum. "Evet" cevabını aldığımızda çocuğun yanında annesinden başka kimsenin olup olmadığını sorunca adam bir anda afalladı ve ne diyeceğini şaşırıldı. Ben de o zaman taşı gediğine koydum ve "Ne yani, bir anne çocuğunu doktora getirecek, doktor teşhisi anneye söylemeyecek öyle mi? Kime söyleyecek o zaman?" deyiverdim. Adam özür dileyerek ayrıldı. Anlaşılan

Başakşehir Devlet Hastanesi başhekimini dövdüler

Hürriyet 23.12.2009

zavallı kadıncağız zatürreyi ölümcül bir hastalık sanıp kocasına ağlayınca yufka yürekli (!) koca da doktor öldürmeye kliniğimize gelmişti. Neyse ki bu sefer ucuz atlatmış ve bir meslektaşımızın telef olmasının önüne geçmiştik. Ya atlatamasaydık?

Şiddetin kurbanı olmama gelirse; Başakşehir Devlet Hastanesine başhekim olarak atandığım ilk haftalarında kalbi duran bir hastaya resüsitasyon (kalp masajı) yapıldığını duyunca eski bir acil hekimi olmam hasebiyle acil servise gittim. Resüsitasyon işlemine nezaret ettikten sonra hasta yakınlarını hastanın durumu hakkında bilgilendirdim. Hastanın kaybedilmesi üzerine daha önce kendisini bilgilendirdiğim bir hasta yakını bana bir şey söyleyecekmiş gibi gelip kafa atmaya kalktı. Refleks ile darbeden kaçsam da gözlüğümle burnumda bir kesi oluşturdu. Hastanın tedavisini üstlenmemem de hastanenin yöneticisi olmam dolayısıyla hastasının yaşatılmasından beni sorumlu tutan bu şahsın algısı da sanırım benim tanrı ya da yarı tanrı olduğum ve emrimdekilerin mutlaka hastaları yaşatmakla görevlendirdiğim elemanlarım olduğu yönünde idi. Bu algı ile beni cezalandırmak istediğini düşündüğüm bu ve bunun gibilere eski bir genel müdürümüzün anekdotu ile cevap vermek isterim. Anarşi ve kargaşanın çok olduğu dönemde görev yapan bu genel müdürümüz, şimdilerde herkesin takmak için can attığı, aracının önündeki çakar lambayı sökmek için izin isteyince, müsteşar yardımcısı sebebini sorar. "Ben bir şey olmadığımı biliyorum da başkaları beni bir şey sanmasınlar." diye cevap verir. Ben de bizi tanrı/yarı tanrı sanan hastalarımıza ve yakınlarına bizlerin de birer insan olduğumuzu, hastalıkları tedavi ilmi olan tıbbi bildiğimizi, tedavi için elimizden geleni yapsak bile hasta-

nın iyileşemeyebileceğini ya da ölebileceğini, iyileştirenin ya da öldürenin biz olmadığımızı hatırlatıyorum.

Patch Adams filmindeki o muhteşem replikle sonlandıralım. Lisanssız olarak doktorluk yaptığı için kıdemli hocalardan oluşan bir heyet tarafından sorgulanan Patch Adams, heyet başkanının "Ya hasta ölseydi?" sorusu üzerine "Neden ölüme insanca yaklaşmıyoruz, saygıyla, ılımla ya da belki mizahla? Düşman ölüm değil beyler. ... Doktorun görevi yalnızca ölümü engellemek olmamalı; yaşam kalitesini yükseltmek de olmalı. Hastalığı tedavi ederken kazanır ya da kaybedersiniz. İnsanı tedavi ederken size garanti ediyorum kazanırsınız; sonuç ne olursa olsun." diyerek yaptığı savunmasında da belirttiği gibi, bizler doktorlar olarak hastalarımızın ölmelerini engelleyebilecek kudrette değiliz. Ancak mevcut tıbbın imkânlarıyla elimizden gelenin en iyisini yaparız o kadar. Bir karikatürde resmedildiği gibi Azrail (A.S.) ile bilek güreşine tutuşmak gibi bir görevimiz de niyetimiz de yok. Biz haddimizi biliriz. Hastalarımız ve yakınları da bir bilse...

* SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi'nin İlkbahar 2018 tarihli 46. sayısında yayımlanan yazının yazarı tarafından gözden geçirilmiş halidir.

Kaynaklar

Atabek E., Görkey Ş.; *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi, Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay., İstanbul, 1998.*

Bayat A.H.; *Tıp Tarihi, Merkezefendi Geleneksel Tıp Demeği, İstanbul, 2010.*

Belofsky N.; *Strange Medicine: A Shocking History of Real Medical Practices Through the Ages. Penguin Group, New York, 2013.*

Demirhan Erdemir A.; *Tıp Tarihi, Nobel, İstanbul 2014.*

Ekşi A.; *İslâm Tıp Hukuku -Çağdaş Tıp Problemlerine İslâm'ın Getirdiği Hukuki Çözümler-, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.*

Lyons A.S. & Petrucelli R.J., [Çev. Nilgün Gündüçü]; *Çağlar Boyu Tıp (Medicine, An Illustrated History), Oman.*

Osman Şevki (Uludağ); *Beşbuçuk Asırlık Osmanlı Tabâbeti Tarihi, (Sadeleştirilen: İ. Uzel), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.*

Pierce L. & M.; *The Annals of the World, Master Books, AR., 2005.*

Shephard R.J.; *An Illustrated History of Health and Fitness, from Pre-History to our Post, Springer, 2015.*

Yaltkaya Ş.; *İbn Sina Kitabı -Hayatı, Risaleleri, Şiirleri-, Büyüyenay Yay., İstanbul, 2014.*